

गूढकथा : संकल्पना व स्वरूप**प्रा. श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे**

प्रमुख, मराठी विभाग,

श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डा,

ता. जामखेड, जि. अहिल्यानगर

मेल- tanpureshrikant@gmail.com

प्रास्ताविक

मराठी कथासाहित्याच्या विकासप्रक्रियेत विविध उपप्रकारांनी स्वतंत्र ओळख निर्माण केलेली दिसते. सामाजिक, वास्तववादी, ऐतिहासिक, विज्ञानकथा, विनोदी कथा यांसोबतच गूढकथा हा एक महत्त्वपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण उपप्रकार म्हणून विकसित झालेला आहे. गूढकथा ही मानवी अनुभवांच्या ज्ञात मर्यादांपलीकडे जाणाऱ्या अनुभूतींना साहित्यरूप देणारी कथा असून, तिचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे गूढता. अज्ञात, अनाकलनीय, अतर्क्य व लोकविलक्षण अशा अनुभवांचे कलात्मक रूपांतर गूढकथेत आढळते.

मानवी जीवन हे केवळ तर्क, बुद्धी आणि प्रत्यक्ष अनुभवांच्या चौकटीत मर्यादित नसून, त्यात अनेकदा अतींद्रिय, गूढ व अव्यक्त पातळीवरील अनुभवांचा समावेश असतो. अशा अनुभवांचे साहित्यिक प्रकटीकरण गूढकथांमधून होते. त्यामुळे गूढकथा ही केवळ भय किंवा थरार निर्माण करणारी नसून, मानवी अस्तित्वाच्या, मनाच्या व नियतीच्या गूढतेचा शोध घेणारी साहित्यकृती ठरते. या पार्श्वभूमीवर गूढकथेची संकल्पना व तिचे स्वरूप यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

गूढकथा : संकल्पना

गूढकथा हा कथेचा स्वतंत्र उपप्रकार असून तिचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य म्हणजे गूढता हेच तिच्या निर्मितीचे प्रमुख माध्यम असते. गूढ, अनाकलनीय, अतर्क्य अशा अनुभवांच्या आधारे कथार्थाची उभारणी करणे, हे गूढकथेचे केंद्रसूत्र मानले जाते. बाह्य विश्वातील अज्ञात शक्ती तसेच मानवी मनातील असंज्ञ, सामूहिक असंज्ञ व अतींद्रिय अनुभव यांचा संयोग गूढकथेत आढळतो. त्यामुळे गूढकथा ही केवळ अद्भुत घटनांचे वर्णन करणारी न राहता, मानवी अनुभवांच्या

मर्यादा अधोरेखित करणारी साहित्यकृती ठरते. गूढकथा हा कथा या साहित्यप्रकाराचा एक स्वतंत्र उपप्रकार असून, गूढता हेच तिचे मूलभूत व व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य मानले जाते. जी कथा अखेरपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातील व पातळीवरील गूढतेची प्रतीती देत राहते, तसेच गूढ, विलक्षण अनुभव, पात्रे, प्रसंग व वातावरण यांच्या आधारे जिचा कथार्थ आकार घेतो, ती कथा गूढकथा म्हणून ओळखली जाते. या अर्थाने गूढकथा ही केवळ घटनाकेंद्रित न राहता, अनुभवकेंद्रित साहित्यरचना ठरते.

बाह्य विश्वात अस्तित्वात असलेल्या अज्ञात, अनाकलनीय शक्ती तसेच मानवी मनाच्या आंतरिक विश्वातील म्हणजेच मनोवास्तवातील असंज्ञ, अचेतन, सामूहिक असंज्ञ अशा पातळीवरील अनुभव गूढकथेचा विषय होऊ शकतात. माणसाच्या अनुभवविश्वात जे जे अघटित, अनाकलनीय व अतर्क्य आहे, ते सर्व गूढकथेच्या कक्षेत येते. व्यापक अर्थाने पाहता, ही वैशिष्ट्ये कोणत्याही साहित्यकृतीत आढळू शकतात; तथापि गूढकथेचे स्वतंत्र अस्तित्व यामुळे सिद्ध होते की गूढता हे तिचे केवळ अंग नसून तिचे निर्मितीचे प्रमुख माध्यम असते.

मराठी वाङ्मयकोश (खंड चौथा : समीक्षा-संज्ञा) मध्ये गूढकथेचे स्वरूप स्पष्ट करताना असे नमूद केले आहे की, “ज्ञात जगापलीकडच्या अनाकलनीय, अतर्क्य अशा लोकविलक्षण वास्तवाचे अस्तित्व हे गूढकथेचे अधिष्ठान असू शकते. तर्काने, बुद्धिनिष्ठेने ज्यांचे स्पष्टीकरण देता येत नाही असे अनुभव, घटना इत्यादींचे चित्रण गूढकथेत अनेकदा आढळते.”^१ या व्याख्येमुळे गूढकथेचा आशय हा केवळ भयनिर्मितीपुरता मर्यादित नसून, तो मानवी जाणिवांच्या पलिकडील वास्तवाशी भिडणारा आहे, हे स्पष्ट होते. गूढकथा ही वास्तव आणि अवास्तव, ज्ञात आणि अज्ञात, चेतन आणि अचेतन यांमधील सीमारेषेवर उभी राहिलेली साहित्यरचना आहे.

गूढकथेचे अधिष्ठान अनेकदा ज्ञात जगापलीकडील अनाकलनीय, अतर्क्य अशा लोकविलक्षण वास्तवावर आधारलेले असते. तर्काने किंवा बुद्धिनिष्ठ विचारांनी ज्यांचे स्पष्टीकरण देता येत नाही असे अनुभव, घटना किंवा अवस्थांचे चित्रण गूढकथेत वारंवार आढळते. तथापि गूढकथेचे महत्त्व केवळ अतार्किकतेत किंवा विलक्षणपणात नसून, लेखकाने त्या गूढ अनुभवांच्या माध्यमातून कोणता कथार्थ साधला आहे, हे अधिक महत्त्वाचे ठरते. म्हणजेच गूढता ही उद्दिष्ट नसून, ती कथार्थनिर्मितीचे साधन आहे.

जीवनातील न उलगडणाऱ्या गूढतेची जाणीव हे गूढकथेचे मूलसूत्र मानता येते. मृत्यू, मरणोत्तर अस्तित्व, नियती, काळ, मानवी असहायता अशा मूलभूत प्रश्नांनी माणसाला नेहमीच आव्हान दिले आहे. या प्रश्नांचे थेट उत्तर न देता, त्यांच्या गूढतेचा वेध घेणे हे गूढकथेचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे गूढकथेचे उद्दिष्ट केवळ भय निर्माण करणे किंवा चित्तथरारक अनुभव देणे इतके मर्यादित राहत नाही; तर ती मानवी अस्तित्वाच्या विविध स्तरांवरील अर्थपूर्ण, व्यामिश्र अनुभव व्यक्त करते.

गूढतेच्या प्रतीतीतून अंतर्मुखता, चिंतनशीलता आणि बौद्धिक असहायतेची जाणीव निर्माण होते. अनेकदा या अनुभवातून असुरक्षितता व भयही उत्पन्न होते. विशेषतः जेव्हा गूढ घटकांमुळे मानवी जीवनालाच धोका निर्माण होण्याची शक्यता दिसते, तेव्हा अगतिकता व भीती अधिक तीव्र होते. तथापि भीती व अगतिकतेबरोबरच विस्मय व करुणा हे भावही गूढअनुभवाशी निगडित असतात. भीती व अगतिकतेलाच प्रधान स्थान देणाऱ्या कथा 'भयकथा' म्हणून ओळखल्या जातात; तर पात्र, प्रसंग व वातावरण यांच्या विलक्षणपणावर भर देणाऱ्या कथा 'विलक्षण कथा' या रूपात गूढकथेचे एक उपरूप ठरतात. अशा कथांमध्ये विस्मयाच्या आवाहनाला अधिक महत्त्व असते.

एकूणच, गूढकथा ही ज्ञात आणि अज्ञात यांच्या सीमारेषेवर उभी असलेली साहित्यकृती असून, ती वाचकाला केवळ कुतूहल किंवा थरार न देता, मानवी जीवनाच्या, मनाच्या व अस्तित्वाच्या गूढतेकडे चिंतनशीलपणे नेणारी साहित्यकला आहे.

गूढकथेचे स्वरूप

गूढकथेचे स्वरूप बहुआयामी व व्यापक स्वरूपाचे आहे. गूढतेच्या अनुभवातून अंतर्मुखता, चिंतन, असुरक्षितता व भय यांची निर्मिती होते. विशेषतः जेव्हा गूढ घटकांमुळे

मानवी जीवनाला प्रत्यक्ष धोका निर्माण होतो, तेव्हा अगतिकता व भीती अधिक तीव्र स्वरूप धारण करतात. तथापि सर्वच गूढकथा भयकथा ठरत नाहीत. काही गूढकथांमध्ये विस्मय, करुणा, कुतूहल आणि उदासीनता या भावनांना प्रधान स्थान असते.

विलक्षण पात्रे, प्रसंग व वातावरण यांच्या आधारे गूढतेचा अनुभव निर्माण करणाऱ्या कथा अनेकदा 'विलक्षण कथा' या स्वरूपातही साकार होतात. अशा कथांमध्ये अद्भुतता असली तरी ती केवळ चमत्कारापुरती मर्यादित नसते, तर मानवी संवेदनांच्या खोल पातळ्यांशी निगडित असते. गूढकथांचे आशयस्वरूप विविध पातळ्यांवर विस्तारलेले दिसते. अतिमानुषी अस्तित्व, अतींद्रिय अनुभव, मानसशास्त्रीय असंज्ञ तसेच अद्ययावत विज्ञानालाही न उलगडलेली रहस्ये या सर्व अज्ञात क्षेत्रांतून गूढकथांचा आशय साकार होतो. या दृष्टीने गूढकथेची पुढील रूपे स्थूलमानाने लक्षात येतात :

- १ अतिमानुषी गूढकथा - भूत, आत्मा, अदृश्य शक्ती, लोकविलक्षण अस्तित्व यांवर आधारित.
- २ मानसशास्त्रीय गूढकथा - मानवी मनातील असंज्ञ, मनोगंड, दडपलेल्या प्रेरणांचे प्रतीकात्मक प्रकटीकरण.
- ३ अतींद्रिय गूढकथा - दृष्टांत, पूर्वसूचना, परानुभूती, अलौकिक अनुभूती.
- ४ विज्ञानाधिष्ठित गूढकथा - विज्ञानालाही न उलगडलेल्या रहस्यांवर आधारलेली गूढता.

ही सर्व रूपे परस्परांपासून पूर्णतः स्वतंत्र नसून, अनेकदा एकमेकांत मिसळलेली आढळतात, ही बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

आधुनिक काळात सिगमंड फ्रॉइड व कार्ल युंग यांच्या मानसशास्त्रीय संकल्पनांमुळे गूढकथेला नवे अधिष्ठान प्राप्त झाले. मानवी मनातील दडपलेल्या वासना, निषिद्ध प्रेरणा व मनोगंड यांचे प्रतीकात्मक प्रकटीकरण गूढकथांतील अतिमानुष घटकांतून व्यक्त होऊ लागले. त्यामुळे गूढता ही केवळ बाह्य घटनांपुरती न राहता, ती मानवी मनाच्या खोल स्तरांवर कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

गूढकथेतील गूढता नेहमीच मूर्त स्वरूपात प्रकट होते असे नाही. अनेकदा ती अमूर्त, सूक्ष्म आणि सूचक पातळीवर अनुभवास येते. अतींद्रिय अनुभवांवर आधारलेल्या कथांमध्ये उदा. हेन्री जेम्स यांची 'The Turn of the Screw'

वाचकाच्या कल्पनाशक्तीचा आणि संवेदनशीलतेचा सक्रीय सहभाग अपेक्षित असतो. अशा कथांमधील गूढता अधिक गहिरा व दीर्घकालीन परिणाम करणारी ठरते.

रचनात्मक दृष्टीने पाहता, गूढकथांमध्ये फॅटसी, स्वप्न, दृष्टांत, प्रतीकात्मकता व आदिबंधात्मक प्रतिमांचा प्रभावी वापर आढळतो. वातावरणनिर्मिती हा गूढकथेचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असून नाट्यात्मता हा तिचा प्रधान धर्म मानता येतो. काही गूढकथा काव्यात्म अंगानेही विकसित होताना दिसतात. मराठी वाङ्मयकोशात गूढकथेच्या क्षमतेविषयी असे नमूद केले आहे, “गूढकथा ही प्रत्यक्षाच्या पातळीवरील गूढतेच्या माध्यमातून वाचकाला तात्त्विक पातळीवरील गूढतेकडे नेऊ शकते.”^१ या निरीक्षणामुळे गूढकथेचा आशय हा मानवी अस्तित्वाच्या मूलभूत प्रश्नांशी निगडित असल्याचे स्पष्ट होते.

गूढकथेची वैशिष्ट्ये

१. **गूढता हे केंद्रसूत्र** : गूढकथेचे सर्वात महत्त्वाचे व व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य म्हणजे गूढता. कथानक, पात्र, प्रसंग व वातावरण यांच्या माध्यमातून अखेरपर्यंत गूढतेची प्रतीती टिकवून ठेवली जाते. ही गूढता कथानिर्मितीचे साधन असून केवळ शोभेचा घटक नसते.
२. **अतर्क्य व अनाकलनीय अनुभवांचे चित्रण** : तर्क, बुद्धिनिष्ठ विचार किंवा विज्ञान यांच्या साहाय्याने ज्यांचे पूर्ण स्पष्टीकरण देता येत नाही असे अनुभव, घटना किंवा अवस्थांचे चित्रण गूढकथेत आढळते. त्यामुळे कथाविश्व ज्ञाताच्या पलीकडील वास्तवाशी संलग्न होते.
३. **बाह्य व आंतरिक विश्वाचा संयोग** : गूढकथेत बाह्य जगातील अज्ञात शक्ती आणि मानवी मनातील असंज्ञ, अचेतन व सामूहिक असंज्ञ यांचा परस्परसंयोग आढळतो. त्यामुळे गूढता ही केवळ बाह्य घटनांपुरती मर्यादित न राहता, मानसिक पातळीवरही कार्यरत असते.
४. **गूढतेचा निरास न होणे** : रहस्यकथेप्रमाणे गूढकथेत गूढतेची संपूर्ण उकल अपेक्षित नसते. अनेकदा गूढता अखेरपर्यंत शिल्लक राहते किंवा सूचक स्वरूपातच व्यक्त होते. त्यामुळे वाचक ज्ञाताच्या मर्यादांची जाणीव करून घेतो.

५. **अनुभवप्रधान व भावप्रधान स्वरूप** : गूढकथा ही तर्कप्रधान नसून अनुभवप्रधान साहित्यप्रकार आहे. भीती, विस्मय, करुणा, असुरक्षितता, अंतर्मुखता व चिंतनशीलता अशा भावनांचा प्रभावी प्रत्यय वाचकाला येतो.

६. **वातावरणनिर्मितीचे महत्त्व** : गूढकथेत वातावरणनिर्मितीला विशेष महत्त्व असते. अंधुक, अस्थिर, भयावह किंवा विलक्षण वातावरण कथानकाच्या गूढतेला अधिक तीव्र बनवते. वातावरण हा अनेकदा स्वतंत्र कथाघटक ठरतो.

७. **विलक्षण पात्रे व प्रसंग** : गूढकथांमध्ये अतिमानुषी, अतींद्रिय किंवा मानसिकदृष्ट्या असामान्य पात्रे तसेच अनपेक्षित, अघटित प्रसंग आढळतात. या घटकांमुळे कथेला विलक्षणता प्राप्त होते.

८. **प्रतीकात्मकता व सूचकता** : गूढकथेत प्रत्यक्ष विधानांपेक्षा प्रतीक, संकेत, रूपक, दृष्टांत यांचा वापर अधिक असतो. गूढता अनेकदा अमूर्त व सूक्ष्म पातळीवर व्यक्त होते.

९. **मानवी अस्तित्वाच्या मूलभूत प्रश्नांशी निगडित आशय** : मृत्यू, नियती, काळ, मरणोत्तर अस्तित्व, मानवी असहायता, अज्ञेय वास्तव अशा प्रश्नांचा वेध गूढकथांमधून घेतला जातो. त्यामुळे गूढकथा तात्त्विक परिमाण प्राप्त करते.

१०. **विविध रूपांची समन्वयता** : अतिमानुषी, मानसशास्त्रीय, अतींद्रिय व विज्ञानाधिष्ठित अशी गूढकथेची विविध रूपे आढळतात. ही रूपे स्वतंत्र न राहता अनेकदा परस्परांत मिसळलेली असतात.

११. **वाचकाच्या सहभागाची अपेक्षा** : गूढकथा वाचकाकडून सक्रीय सहभागाची अपेक्षा करते. वाचकाला कथार्थ स्वतःच्या अनुभव, कल्पनाशक्ती व संवेदनशीलतेच्या आधारे अर्थ लावावा लागतो.

१२. **भयकथा व विलक्षण कथा यांशी नाते** : भीती व अगतिकतेला प्रधान स्थान देणाऱ्या गूढकथा ‘भयकथा’ ठरतात; तर विस्मय व विलक्षणतेवर भर देणाऱ्या कथा ‘विलक्षण कथा’ या स्वरूपात दिसतात.

समारोप

एकूणच, गूढकथा हा कथासाहित्याचा केवळ मनोरंजनपर किंवा थरारक उपप्रकार नसून, तो मानवी

अनुभवांच्या मर्यादा, मनाची गूढता, नियतीचे प्रश्न व अज्ञेय वास्तव यांचा शोध घेणारा सशक्त साहित्यप्रकार आहे. अज्ञाताशी सामना करताना मानवी मनात निर्माण होणाऱ्या भावना, भीती, विस्मय व चिंतन यांचे कलात्मक रूपांतर गूढकथांमधून घडते. आधुनिक काळातील मानसशास्त्रीय व तात्त्विक विचारसरणीमुळे गूढकथेचा आशय अधिक गहिरा व अर्थपूर्ण बनलेला दिसतो. त्यामुळे गूढकथा हा आधुनिक मराठी कथासाहित्याचा एक महत्त्वपूर्ण, वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध व आशयसंपन्न उपप्रकार म्हणून मान्यता पावतो.

संदर्भ :

१. संपा. राजाध्यक्ष विजया, 'मराठी वाङ्मयकोश खंड चौथा समीक्षा - संज्ञा', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प्रथम आवृत्ती २००२, पृष्ठ क्र. १०८.
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १०९.

